

Not till pdf-utgåvan

Årsskriften Situne Dei, årgångarna 1942-1952, skannades in 2012 för Sigtuna Museums räkning.

(Obs att monografin Sigtuna Mariakyrka 1247-1947 räknas som en dubbelvolym, 1946-47, av Situne Dei.)

Avsikten med pdf-utgåvan är att göra de vetenskapliga artiklarna tillgängliga. Uppslag med enbart annonser har inte tagits med.

/RE

SITUNE DEI

1945

SIGTUNA FORNHEMS ÅRSBOK

2:a årgången.

SIGTUNA FORNHEMS FÖRLAG

REDAKTION:

HOLGER ARBMAN

(Årsbokens redaktör)

WILHELM HOLMQVIST

LENNART ASPEGREN

När Sigtuna Fornhem nu utger andra årgången av sin årsbok, »Situne Dei», har redaktionen ansett det vara önskvärt att icke begränsa innehållet till att omfatta endast Sigtuna och sigtunaproblemen. Staden spelade under äldsta medeltiden en så stor roll även långt utanför Mälardalen, att man i viss omfattning måste lära känna hela det nordiska områdets historia och kulturhistoria för att rätt förstå Sigtunas ställning och betydelse. Med hänsyn härtill har Situne Dei försetts med en mindre avdelning, som behandlar andra med Sigtuna samtida städer i Sverige och runt Nordens kuster. Även i fortsättningen hoppas vi kunna bibehålla detta mer allmänna avsnitt av årsboken, men det kommer givetvis att begränsas till sitt omfång, då Fornhemmet har som sin förnämsta uppgift att understöda sigtunaforskningen och föra den framåt.



Fig. 1. Mariakyrkans västfasad.

MARIAKYRKAN

Några byggnadshistoriska detaljproblem.

av Bertil Berthelson

Den mjukt slingrande huvudgatan med det pittoreska rådhusorget formar tillsammans med kyrkoruinerna och Mariakyrkan bilden av våra dagars Sigtuna. Men för forskningen har stadens »underjordiska arkiv» lämnat glimtar av den äldsta epoken, som nu inte längre kan studeras i byggnaderna ovan jord. Kyrkoruinerna stå dock alltså kvar som monument över den tidiga medeltidens andliga kraftkoncentration.

I jämförelse med dessa huvudavsnitt av Sigtunas forna kultur har dominikanernas och Mariakyrkans tid förblivit tämligen förbisedd. Det är ju också naturligt, att forskningen dominerats av den rikedom och den individuella prägel, som under tiden före 1200-talet gav platsen en markant särställning. Den därefter följande utvecklingen har mera anslutit sig till det normala medeltidsförloppet. Men även om de i Sigtuna till våra dagar bevarade proven på dominikanernas byggnadsverksamhet icke äro något unicum i vårt land, ha de dock stor betydelse som ett led i den långt ifrån fullständigt kända tiggarordensarkitekturen.

Hela detta viktiga avsnitt av den medeltida kyrko- och klosterbyggnadskonsten inom Sveriges nuvarande gränser har under senare år underkastats en betydelsefull granskning, främst med utgångspunkt från Nils Sundquists utgrävning av franciskanerklostret



Fig. 2. Korpärtiet från sydöst.

i Enköping men också i anslutning till undersökningar eller studier rörande tiggardordnarnas anläggningar i Strängnäs, Skara, Lödöse, Trälleborg och Ystad. I avvaktan på en sammanfattande behandling av denna monumentgrupp må här lämnas en redogörelse för vissa iakttagelser på Mariakyrkan, vilka delvis grunda sig på en byggnadsundersökning, som redan 1922 verkställdes av nuvarande landsantikvarien Sven Drakenberg och mig. I år har jag vidare haft tillfälle att tillsammans med amanuensen Harald Widéen granska några för kyrkans tidigaste utseende viktiga detaljspörsmål.

Mariakyrkan träder in i vår arkitekturhistoria vid en tidpunkt, då det romanska skedet genomlöp sina utvecklingsfaser och kyrkobyggandet huvudsakligen varit inriktat på att skaffa församlingarna gudstjänsthus, tillräckliga för de lokala behoven. Utöver de små mått, som vanligen bli en följd av de lokalt begränsade ändamålen, gå endast Lunds domkyrka och cisterciensernas tempel. Vid sidan av dessa representera ännu några andra monument — huvudsakligen i Visby och Sigtuna — en rikare, mera växlande arkitektonisk gestaltning. Men städerna hade som regel ännu inte börjat bygga sina stora kyrkor.

Om man har denna skissartade bild av situationen under 1200-talets första decennier för ögonen, inser man också, att uppträdandet av tiggardordnarnas gudstjänsthus måste ha inneburit åtskilligt mera av revolution på den kyrkliga byggherrens område, än deras enkla, sensationsfria former i och för sig skulle behöva föranleda, och att de böra ha fått stort inflytande på den följande utvecklingen.

Den nya kyrkotypens uppträdande är naturligtvis inte bara en följd av en rent arkitektonisk tendens. Dess grundförutsättning är mera av principiell, kyrkligt organisatorisk natur. Den äldre epokens stränga formalism, där kyrkorummets disposition avspeglar gudstjänstens exklusiva karaktär, får sitt mest konsekventa uttryck i cisterciensernas noga fixerade ritual och deras kyrkors anordning för mycket långt drivna liturgiska fordringar. Strävan att befria sig från denna genomgående regelmässighet tar form bl. a. i tiggardordnarnas orientering mot andra ideal. Klosterfolket är inte mera en i sig sluten samling utan skall verka ute bland

människorna. Klostrens kyrkor äro inte längre först och främst till för den egna ritualens skull utan skola öppnas för menigheten. Gudstjänsten behåller inte karaktären av ett rent liturgiskt skeende, där alla utomstående förbli passiva deltagare, utan skall ge åhöraren en personlig behållning bl. a. genom en till dem riktad predikan. Allt detta måste inverka på kyrkorummets gestaltning och disposition. En lokal avgränsning av munkarnas kor från menighetens långhus existerar alltjämt, men den är mindre utpräglad än förr. Nu gäller det framförallt att skapa stora och enkla predikorum.

Att dessa nya principer hade relativt lätt att slå rot hos oss, beror inte endast på att franciskaner och dominikaner som en naturlig sak förde med sig sin egen kyrkotyp, när de grundade kloster på nordiskt område, utan sammanhänger också med karaktären hos det nya. Den romanska församlingskyrkan hade i vårt land funnit sin fasta form med särskilt betonande av de klara rumsvärdena. Trots de principiella förändringar, som nyss antytts och som även togo sig uttryck i övergången till ett nytt, smidigare byggnadsmaterial — teglet —, bevarade tiggarrordnarnas kyrkor respekten för rummet. Stundom byggde de enskeppiga kyrkor, och när två- eller treskeppigheten tillämpades, kombinerades den med största möjliga konstruktiva och dekorativa enkelhet. Den följande utvecklingen hos oss visar, i hur förvånande ringa grad gotikens väsen genomsyrade vår normgivande kyrkobyggnadskonst. I den antydande men icke genomarbetade form, vari den till en början uppträder i tiggarrordnarnas och andra samtida kyrkor, låter den emellertid förena sig med den konservativa traditionen och driver därigenom utvecklingen vidare i ett lugnt tempo.

Trots de talrika källuppgifterna om sigtunaklostrets äldsta historia, kan frågan om kyrkans byggnadstid icke besvaras fullt exakt.¹ Efter ordenskapitlet i Bologna 1219, då två nordiska prästmän intogos i dominikanerorden och fingo i uppdrag att införa denna i Sverige, gjordes de första ansatserna till anläggandet av klostret i Sigtuna.² Redan 1221 beviljades avlat åt dem, som understödde det »nybyggda kostsamma brödraklostret».³ Men munkarna möttes uppenbarligen av ovilja — icke minst från ärkebiskopens

sida — och arbetet avbröts t. v., om det ens hade hunnit komma igång på allvar. Sedan företaget emellertid vunnit stöd av ärkebiskop Jarler, upptogs byggnadsverksamheten ånyo, och 1237 voro vissa klosterbyggnader färdiga.⁴) Enligt ett meddelande till »prioriorn och predikarebröderna i Sigtuna» den 2 december 1247 från den påvliga legaten Wilhelm av Sabina gavs »40 dagars avlat åt dem, som på Jungfru Marie Himmelsfärds dag och sju dagar därefter samt på kyrkans invigningsdag besöka predikarebrödernas klosterkyrka i Sigtuna».⁵) Tre dagar efter nyssnämnda meddelande skrev Wilhelm av Sabina om avlat för dem, som lämnade gåvor bl. a. till »byggnaden».⁶) Kyrkan bör alltså 1247 ha befunnit sig i sådant skick, att den kunnat invigas för en åtminstone partiell användning. Det är rimligt att antaga, att koret vid denna tidpunkt stått färdigt, medan omfattande delar av företaget ännu återstodo. Åren 1252 och 1253 talas nämligen alltjämt om avlat för understöd åt arbetena på kyrka och klosterbyggnader.⁷)

Vid nästa uppgift om avlat, som hänför sig till 1259, nämnas icke längre några byggnadsarbeten.⁸) Men den 2 oktober 1281 skrev ärkebiskop Jacob ett öppet brev om 20 dagars avlat för dem, som biträdde »predikarebröderna i Sigtuna med understöd till deras under hand varande byggnader».⁹) Och enligt en upplysning bekostade Magnus Ladulås 1289 koppartak till kyrkan.¹⁰)

En preliminär sammanställning av dessa uppgifter tyder närmast på, att kyrkan börjat uppföras på 1230-talet men icke varit fullbordad förrän ett gott stycke in på 1250-talet, samt att arbetena under 1280-talet få betraktas som en andra, självständig byggnadsperiod. Då valven — som vi längre fram skola konstatera — äro sekundära och då uppgiften från 1289 handlar om koppartak, ha vi anledning att antaga, att denna period omfattat valvslagningen jämte en därmed sammanhängande förhöjning av mittskeppsmurverket och slutligen påläggandet av nytt yttertak.

I sin nuvarande form är byggnaden¹¹) en treskeppig hallkyrka med sidoskeppen något lägre och betydligt smalare än mittskeppet. Till pelarna, som ha korsformig genomskärning (med mycket breda och korta »korsarmar»), ansluta sig mot både mittskepp och sidoskepp förlagda halvkolonner, vilka nu sakna praktisk funktion.

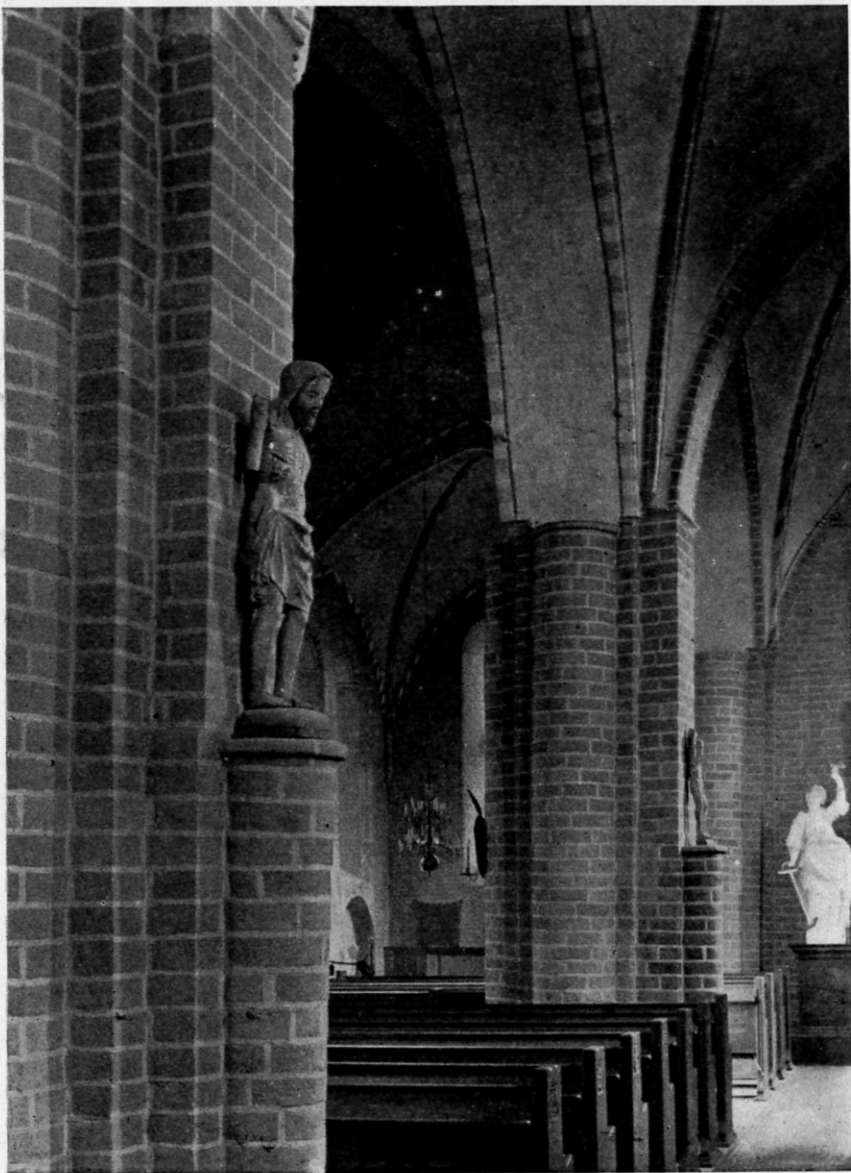


Fig. 3. Blick från södra sidoskeppet mot mittskeppet och koret.

och äro väsentligt lägre i sidoskeppen än i mittskeppet. I sidoskeppen äro yttermurarna försedda med pilastrar, motsvarande arkadpelarna. Framför dessa pilastrar ligga halvkolonner av samma höjd och utseende som invid pelarna. De till typen ålderdomliga kryssvalven äro av kupolartad form och konstruktion. Enkelt profilerade ribbor anknyta visserligen till gotiska former men deras funktion är tämligen illusorisk. De överföra endast ofullständigt valvtrycket på pelarna. Det kraftiga tryck på hjärtmurarna, som därigenom uppstått, har neutraliserats genom murarnas förhöjning.

På norra sidan finnas strävpelare. I söder har den mot yttermuren uppförda korsgången haft en åtminstone i någon mån stödjande effekt, men det är uppenbart att strävsystemet i själva verket snarast varit ett lån av arkitektoniska former och att det ägt en ganska blygsam funktion, eftersom korsgången kunnat rivas utan allvarliga konsekvenser för sydmurens bestånd.

Ett studium av kyrkans exteriör visar tydliga spår av förändringarna i samband med valvslagningen. Mittskeppsmurarnas höjning kan avläsas särskilt tydligt på de båda gavlarna. Röstena, som nu ha avtrappade konturer, voro ursprungligen begränsade av raka linjer. Den gamla murhöjden kan också iakttagas på den i sin helhet fritt synliga norra korväggen. På sidoskeppsvindarna kan man likaledes studera spåren av mittskeppsmurarnas förhöjning. En närmare granskning av sidoskeppsexteriörerna är mycket intressant. I norr ser man konturen av en rad små gavelrösten, som uppenbarligen äro rester av sadeltak — ett för varje pelaravstånd inne i kyrkan —, vilka stått vinkelrätt mot mittskeppsmurarna. På sydsidan saknas dylika spår helt och hållet. I stället kan man konstatera, att här funnits en låg, kryssvälvd korsgång, vars valvupplag och konsolkapital varit inmurade i sidoskeppsväggen.

Den ovan lämnade redogörelsen för de invändiga pelarna och halvkolonnerna gör det tydligt, att det befintliga valvsystemet är sekundärt. Genomgången av data rörande kyrkans historia har ju också ådagalagt, att en första byggnadsperiod avslutats kort efter mitten av 1200-talet och att ett andra avsnitt i byggnadens

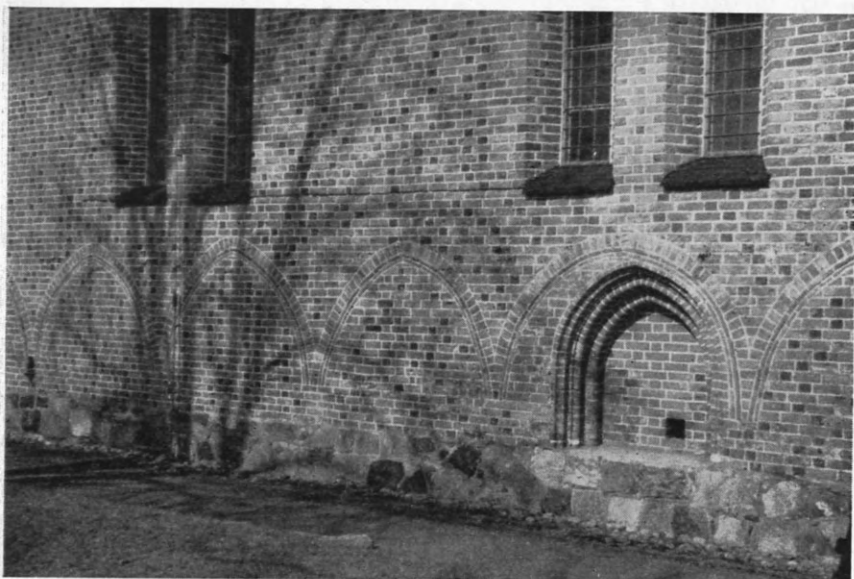


Fig 4. Parti av sydfasaden.

utformning kan dateras till 1280-talet. Allt tyder på, att den nuvarande välvningen härrör från denna tidpunkt. Hur såg då det ursprungliga innertaket ut?

Denna fråga har varit föremål för en utredning av Curman, som utfört en i ATA befintlig rekonstruktionsskiss.¹²⁾ Sedermera har Lundberg behandlat spörsmålet efter samma huvudlinjer.¹³⁾

Utgångspunkten för undersökningarna bilda de numera funktionslösa halvkolonnerna framför pelarna och sidoskeppens väggpilastrar. Beträffande mittskeppet är dessa halvkolonnens roll ganska lätt att rekonstruera, åtminstone i rent principiella drag. Vi kunna tänka oss murbågar slagna mellan pelarna dels i arkadernas längdriktning, dels tvärs över skeppet. Ovanpå dessa murbågar har sannolikt vilat ett platt trätak. I norra sidoskeppet har en motsvarande anordning emellertid med hänsyn till de låga rännalarna mellan sadeltaken varit omöjlig att genomföra, eftersom ett dylikt lågt tak skulle ha skurit av både bågöppningarna



Fig. 5. Parti av nordfasaden.

mot mittskeppet och fönstren i yttermuren. I stället måste man räkna med att de murbågar, vilka slagits tvärs över sidoskeppen mellan pelarnas och väggpilastrarnas halvkolonner, burit tvärställda tunnvalv, som kunnat bereda plats för fönstren.

Norra och södra sidoskeppen äga en sinsemellan så överensstämmande karaktär, att man a priori är böjd att antaga, att de redan under det första skedet haft samma slags innertak. Det är dock under sådana omständigheter ägnat att förvåna, att de båda skeppens yttertak, av nu synliga spår att döma, tycks ha varit helt olikartade. För att vinna en rimlig lösning av frågan om förhållandet mellan nord- och sydsidorna är det emellertid nödvändigt att redogöra för resultaten av de sista undersökningarna på monumentet.

Som redan antytts, kan man på sidoskeppsvindarna iakttaga spåren av mittskeppets ursprungliga, lägre taklist. På nordsidan löper gränsen mellan det äldre och det yngre murverket oförändrad från

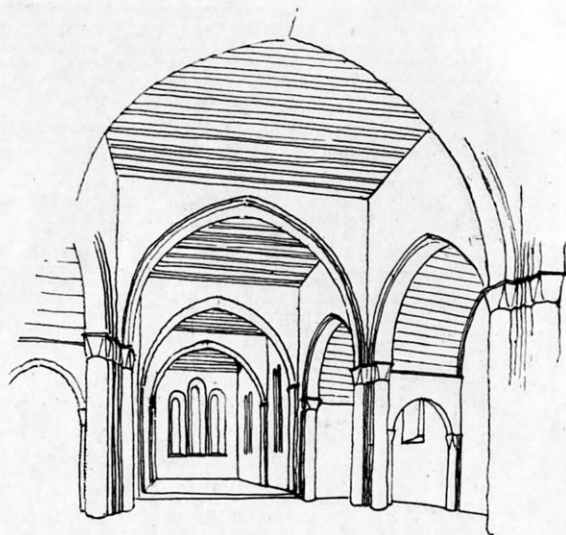


Fig. 6. Rekonstruktion av det ursprungliga innertaket. Efter Lundberg.

öster till väster. Men i söder visar sig omedelbart väster om övergången mellan kor och långhus en skarv, som tyder på ett åtminstone tillfälligt uppehåll i byggnadsarbetet. Därefter vidtager — mot väster — ett cirka tre meter långt parti, där den äldsta taklisten smyckats med ett tandsnitt, vilket i sin tur utan skarv följes av en enkel kvartsstavprofilerad list, löpande utan avbrott ända till västgaveln. Kännetecknande för de ovanför taklisten belägna yngre murpartierna är både i norr och i söder, att de givits större tjocklek än murverket nedanför, ett faktum, som visar, att de bl. a. haft till uppgift att genom ökad belastning neutralisera det i sidled verkande valvtrycket.

Särskilt betydelsefullt är att spår finnas av ursprungliga, i förband med mitskeppets murverk lagda strävor. De på sidoskeppsvindarna synliga spåren av dessa strävor ha form av regelbundna förtagningar. Kvarsittande bruk visar, att de verkligen varit fullt utförda på både norra och södra sidoskeppsmurarna.

Det vållar ingen svårighet att rekonstruera det norra exteriörpartiets äldsta utseende. Mellan de tvärställda sidoskeppsgavlarna

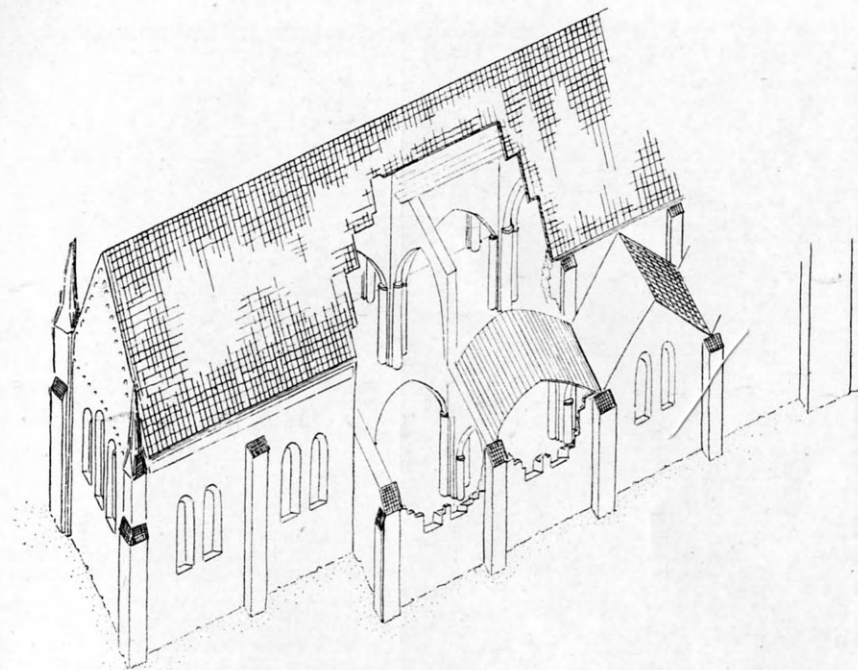


Fig. 7 Mariakyrkan från nordöst. Försök till rekonstruktion av det ursprungliga utseendet. Teckning av Harald Widén.

stego strävorna upp mot mitskeppets taklist. Med säkerhet existerade redan under detta första stadium strävor också utmed sidoskeppets yttermurar. Den nu bevarade strävanordningen ligger dock endast delvis i förband med murarna.

Men hur har sydskeppets yttertak sett sig under det första stadiet? Inga spår av sadeltak kunna ju numera iakttagas. Det är möjligt, att man — ehuru endast med stor svårighet — ovanför de tvärställda tunnvalven kunde ha anbringat ett pulpettak med så svag lutning, att det kunnat anslutas till mitskeppsmuren under dennas äldsta taklist. Men en sådan lösning är arkitektoniskt otillfredsställande; motsägelsen mellan inner- och yttertak skulle liksom bristen på balans mellan nord- och sydskeppen bli alltför påfallande. Säkra spår av påbyggnad på någon av sidoskeppsgavlarna



Fig. 8. Parti av sydfasaden vid övergången mellan sidoskeppet och sakristian. Uptill bakom stegen synes skarven i övre delen av murverket mellan sidoskepp och sakristia. Den genomgående fogen omedelbart till vänster om fönstret framträder mindre tydligt från detta håll. Jämför fig. 9!

finnas icke. Detta förhållande är naturligt beträffande nordskeppet, där gavelröstena i samband med slopandet av sadeltaksystemet byggdes upp från en horisontal baslinje. På södra sidan borde man däremot möjligen kunna vänta sig en antydning till skarv mellan ett tidigare gavelröste med lägre och ett senare med högre takfall, om den ursprungliga täckningen där bestått av ett svagt sluttande pulpettak. Men i själva verket är överensstämmelsen mellan syd- och nordskeppens gavlar ganska fullständig.

Den södra långväggen gör i förhållande till den norra intryck av att ha blivit kraftigt ommurad. Bilder från tiden före restaureringen 1905 visa en långt ålderdomligare, putsad fasad, där putsen visserligen delvis är bortfallen men dock döljer så stora delar av ytorna, att dessa icke närmare kunna studeras.¹⁴⁾ På dessa bilder ser man vidare tre tämligen breda, stickbågiga fönster (den



Fig. 9. Nedre delen av fogen omedelbart till vänster om sakristians fönster. Partiet upptill å bilden är delvis ommurat i samband med en förändring av fönstret.

västligaste travén saknar där helt och hållet ljusöppning mot söder), vilka upphuggits 1779 i stället för »4 par koppelfönster».¹⁵⁾ Av denna uppgift att döma har ett dubbelfönster ursprungligen funnits också i den västligaste travén. Igenmurningen av detta fönster liksom också av den ena fönsterhalvan på motsvarande plats i nordväggen¹⁶⁾ torde hänga samman med tillkomsten av en ny orgellåktare 1747, vilken upptog utrymmet i väster.¹⁷⁾

Med hänsyn till de kraftiga förändringarna och ommurningarna av sydväggen är det icke osannolikt, att tidigare där synliga spår av sadeltak fullständigt avlägsnats. I själva verket kan någon annan fullt tillfredsställande lösning av frågan om sydskeppsexteriören icke vinnas. Alla övriga fakta tyda ju också på en ursprunglig likformighet mellan de båda sidoskeppen, vilken icke rubbats av den låga korsgången utmed sydsidan.

Södra delen av kyrkan erbjuder flera problem, främst sammanhängande med sakristipartiet. Här finnas två murskarvar, den ena omedelbart väster om det lågt sittande, i sen tid upptagna sakristifönstret, den andra i gränsen mellan sydskeppet och sakristian. Egendomligt nog löper denna skarv icke igenom muren i hela dess höjd. Den sträcker sig endast från andra skiftet under taklisten ner till en punkt belägen ungefär sju skift högre än de omedelbart under fönsterbänkarna löpande spåren av korsgångstaket. I det fasadavsnitt, som befinner sig mellan de båda skarvarna, sitter relativt högt upp ett igenmurat rundfönster. Ifrågavarande murparti ligger för övrigt icke riktigt i samma liv som murarna väster och öster därom. Från och med denna punkt, där den västra murskarven har sin nedre avslutning, drager sig murverket på östra sidan obetydligt inåt. Den klart markerade, genomgående skarven bredvid sakristifönstret bildar ett tydligt murhorn på östsidan; hela fasaden ligger åt detta håll i ett liv, som klarare än murpartiet väster om skarven ansluter sig till lodlinjen och därför kommit att vid murningsarbetet mer och mer falla utåt från angränsande parti. De båda översta skiften, som icke visa någon skarv, ligga däremot åter i det inre livet. Taklisten och de två skiften närmast därunder löpa utan avbrott hela vägen från västgaveln till sakristians östra gavel. Den sistnämnda synes ligga i förband med kormuren men visar oregelbundenheter i murningen, särskilt mellan korhornet och sakristians stora, spetsbågiga fönster.

För bedömandet av innebörden hos de oregelbundenheter i murverket, som här berörts, är det nödvändigt att även studera det inre murverket mellan koret och sakristian. Där finns ett med tunna isättningar igenmurat dubbelfönster av samma art som i övriga väggfält mot norr och söder på kor och långhus. Under västra fönsterhalvan, men med någon förskjutning mot väster från dennas mittlinje, leder en dörr från koret upp till sakristians högre belägna golv. Någon invändig motsvarighet till den tydliga skarven på utsidan av sakristians sydmur kan icke iakttagas. Däremot parerar den utvändiga markeringen av ett rundfönster högt upp på samma vägg mot en djup nisch på insidan.

Vad betyder nu allt detta? Låt oss först granska den östra delen

av sakristian, där murverket gör ett påfallande homogent intryck. Förbanden i hörnet mellan koret och sakristigaveln samt den tydliga hörnmurningen i skarven omedelbart väster om det nuvarande lilla fönstret i sydväggen kunde antyda, att här funnits en ursprunglig utbyggnad vid koret, vars västra vägg rivits i samband med en vidgning av utbygget ända fram till södra sidoskeppet. Men denna förklaring är orimlig. Ty en dylik västvägg skulle ha träffat kormuren just på den punkt, där ingången från koret till sakristian befinner sig och av allt att döma ständigt legat. Några spår av en östligare förbindelse mellan kor och sakristia kunna icke nu iakttagas och ha säkerligen icke heller påträffats vid restaureringen 1905, då man samvetsgrant tillvaratog och markerade alla äldre muröppningar. Dessutom skulle samma mur på ett mycket olyckligt sätt ha träffat det västra av korets dubbelfönster, vilka enligt en uppgift torde ha stått öppna mot sakristian ända till 1623.¹⁸⁾ Slutligen kvarstår som faktum, att nedre delen av murverket väster om yttermurens huvudskarv ligger i tydligt förband med sydskeppets långmur och sålunda måste vara ursprungligt. Då ett detaljstudium av skarven visar, att hörnmurningen från öster också mycket riktigt är senare än det intillstötande västra partiet, är det fullt tydligt, att det till synes homogena östpartiet av sakristian måste vara sekundärt. Förbandet i hörnet mellan koret och sakristian har sin förklaring däri, att här ursprungligen befunnit sig en strävpelare, som utnyttjats, då man byggde den östra sakristimuren. Härvid gjorde man vissa utrivningar, som dock icke kunde förebyggda påtagliga oregelbundenheter i murverket närmast den forna strävpelaren.

Låt oss nu studera västra delen av sakristians södra mur! Att det nedre partiet är uppfört i direkt sammanhang med sidoskeppsmuren har redan framhållits. Kan här möjligen under den tid, då sidoskeppet ännu täcktes av en rad sadeltak, ha funnits en lägre tillbyggnad i hörnet mellan sidoskeppet och koret, vilken utvidgats och höjts, då det östra partiet tillbyggdes? Nej, ty även en dylik tillbyggnads östra mur skulle ha anslutits till koret just på den punkt, där ovannämnda port befinner sig, och dessutom på ett ur arkitektonisk synpunkt olyckligt sätt ha kolliderat med västra de-

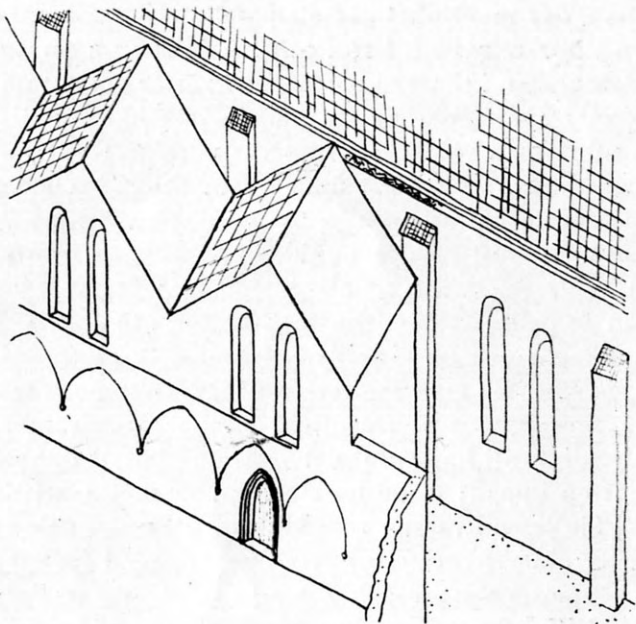


Fig. 10. Mariakyrkan från sydöst. Försök till rekonstruktion av exteriören före sakristians tillkomst. Då grävningsundersökningar erfordras för att klargöra bebyggelsen utanför kyrkan, har denna fråga här lämnats åsido. Teckning av Harald Widéen.

len av korfönstret. Utrymmet mellan förlängningen av sydskeppets mur och kormuren måste alltså i det första stadiet ha stått öppet. Sålunda återstår endast den möjligheten, att ifrågavarande muravsnitt utgjort norra väggen i en byggnad söder om kyrkan. Det vore frestande att antaga, att denna byggnad bildat östra längan i den korsgång, vars norra länga kan följas genom valvspåren utanpå sidoskeppsmuren. Emellertid visar läget av den östligaste travén i denna länga, att gången icke fortsatt öster om sidoskeppets ändpunkt, varför den östra längan måste ha mynnat just mot sidoskeppets östligaste del. Läget av valven och de därovanför synliga horisontala spåren av korsgångslängans pulpettak visa dessutom, att korsgången haft lägre höjd än den ursprungliga murförlängningen öster om sidoskeppet. Man måste därför antaga, att

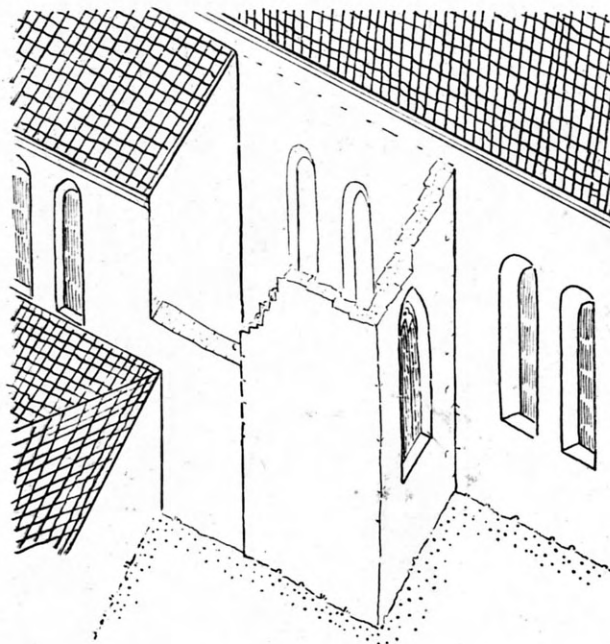


Fig. 11. Sakristian under byggnad. Längan utmed korsgångens östra sida har rivits, men dess nordmur står kvar; den är ännu icke påbyggd. Den blivande sakristians östmur och östra delen av dess sydmur under uppförande. Korsgångsflygeln har fått ny östmur. Teckning av Harald Widéen.

ifrågavarande murparti bildat nordväggen i en något högre klosterlänga eller annan till klostret hörande byggnad, som anslutit sig till den östra korsgången och som åtminstone till sin norra del rivits i samband med de senare om- och tillbyggnadsarbetena söder om koret. Det bör observeras, att höjden av det murverk, som ligger i förband med sidoskeppets sydmur, icke fullt uppnått de sannolika, ursprungliga sadeltaksröstenas baslinje.

Nästa stadium i utvecklingen betecknas av den ovan beskrivna östra delen av tillbyggnaden söder om koret. Nu revs (en del av) östmuren i det nyssnämnda ursprungliga klosterhuset. Uppenbarligen har man härvid efter avbilningen konstaterat, att den kvarstående nordmuren på grund av avvikelser från lodlinjen icke

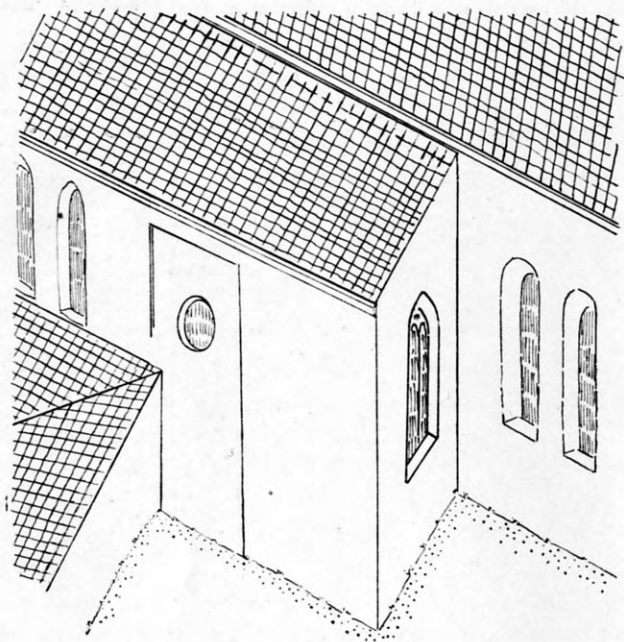


Fig. 12. Sakristian färdigbyggd. Sedan östra delen uppförts till full höjd, har man byggt på det kvarstående murpartiet närmast sidoskeppet och därvid anordnat ett rundfönster.
Teckning av Harald Widén.

varit ägnad att bilda utgångspunkt för en fortsatt murning i fasadförband. Därför har man valt att gestalta det nya murverket mera självständigt och låta detsamma bilda ett till vertikallinjen anpassat och därför delvis fristående hörn mot den gamla, avbilade muren. Givetvis har avbilningen av det äldre murverket skett på sådant sätt, att betryggande förband med den nya muren erhållits bakom dennes fasadstenar. Den nya delen har förts upp till full höjd — så när som på två skift. Först därefter har man utfört påmurningen av den från det rivna huset kvarstående nordväggen samt i anslutning därtill kompletterat taklisten jämte de två närmast underliggande skiften. På detta sätt har man i hörnet mellan sidoskeppet och koret erhållit ett stort sakristiutrymme.

Murverkets karaktär synes ge vid handen, att någon längre tid

icke förflutit mellan de olika byggnadsperioderna. Med säkerhet kan endast sägas, att den definitiva utformningen skett vid en tidpunkt, då sydskeppets sadeltak redan ersatts med det nuvarande pulpettak. Ty då påmurningen av murverket närmast sidoskeppsgaveln skedde, existerade redan — som den vertikala skarven visar — en till full höjd uppdragen gavelfasad.

Frågan om de anslutande klosterbyggnadernas gestaltning kan icke upptagas till behandling, förrän en noggrann undersökning av de under mark bevarade murresterna ägt rum.

Avsikten med dessa rader är att redogöra för de undersökningar, som företagits på Mariakyrkan, och att söka lösa några av de problem, som vid en allmän granskning av monumentet tett sig särskilt oklara. Däremot ingår det icke i planen att upptaga kyrkans arkitektur till konsthistorisk behandling. Denna fråga hör nära samman med Nils Sundquists studier av tiggarrordenas byggnadskonst i Sverige och Erik Bohrens undersökningar rörande Mälardalens tegelkyrkor, vilka bedrivits i anslutning till förarbetena för en större publikation om Strängnäsdomen. Emellertid böra dock här beröras ytterligare ett par iakttagelser, vilka lämna bidrag till klarläggandet av kyrkans tidigaste historia.

Att korpartiet är kyrkans äldsta del är ställt utom allt tvivel. Den ovan påpekade skarven strax väster om koret i södra midskeppsmurens äldsta parti ovanför sidoskeppsvalven överensstämmer med denna utvecklingsgång. Det kunde möjligen vara frestande att tolka förekomsten av denna skarv som ett indicium på att man ursprungligen ämnat fortsätta långhusmuren i linje med kormuren och att man sålunda icke haft för avsikt att tillfoga något sydskepp. Emellertid torde ett dylikt antagande vara att draga alltför vidlyftiga konsekvenser av ett faktum, som kan givas en enklare förklaring. Då man fullbordat korbygget, har man sannolikt omedelbart slagit arkadbågarna till långhusets redan uppmurade främsta pelarpar. På nordsidan har arbetet fortskridit praktiskt taget utan uppehåll, varför någon avgörande konstruktiv gräns där knappast kan påvisas. I söder har man däremot nöjt sig med att ovanpå arkadbågen bygga upp ett stödjande murparti,

varefter ett tillfälligt avbrott, kanske endast en kortare andhämningspaus, inträtt.

I sitt ursprungliga skick har korets gavelröste smyckats av en stigande rundbågsfris samt en strax ovanför gavelröstets baslinje anbringad, liggande rundbågsfris. Som förmedling mellan dessa friser och de icke till full höjd uppdragna strävpelarna ha hörnen erhållit en pilastermarkering, vars översta partier vid gavelröstets höjning rivits av ojämnt. Man får ett bestämt intryck av att hörnen ursprungligen krönts av dekorativa toureller el. dyl. Huruvida en motsvarande anordning funnits på västgaveln är svårare att avgöra. Däremot har en undersökning utanför sydskeppets sydvästhörn visat, att här funnits ett torn av samma dimensioner som i nordväst. Detta senare torn ligger partiellt i förband med angränsande murverk, och ilagningar i sydvästhörnet antyda, att förband mellan torn och sidoskepp funnits även här.¹⁹) Emellertid krävas bilningar i murverket för att klart fastställa tornens förhållande till de två huvudperioderna i kyrkans äldsta medeltida historia, byggnadstiden från slutet av 1230-talet till slutet av 1250-talet, samt valvslagningen, höjningen av mittskeppsmurarna och förändringen av sidoskeppstaken under 1280-talet.

De allmänna data rörande byggnaden överensstämmer relativt väl med de iakttagelser, som Bohrn²⁰) gjort på andra monument. Invigningen av koret 1247 torde svara rätt väl mot den allmänna stilutvecklingen. Som Bohrn påvisat, är en datering av västfasaden redan till 1250-talets slut mera tveksam. Den synes dock ganska säker, emedan uppgifterna om avlat för stödjande av byggnadsföretaget klart avspeglar arbetets gång.

Denna datering styrks också genom en jämförelse med de enda inom det medeltida Sveriges gränser någorlunda välbevarade tiggardordenskyrkorna, S. Nicolai och S. Karin i Visby,²¹) vilka båda ifråga om tidsställning och allmänna arkitektoniska egenskaper kunna sammanföras med Mariakyrkan. Båda visa redan i sin ursprungliga gestalt fönstergrupper med samma höga, smala form som i Sigtuna och kännetecknas överhuvudtaget av samma rumsuppfattning. De två gotländska monumentens byggnadstid infaller huvudsakligen under 1240- och 1250-talen och överensstämmer

sålunda mycket väl med de dokumentariska uppgifter, som legat till grund för Mariakyrkans datering. I viss mån kan också studiet av S. Nicolai och S. Karin genom parallellen med Sigtuna vara av betydelse för behandlingen av hela det mellansvenska tegelkyrkobyggandet under 1200-talet, som intimt beror av tiggardordnarnas uppträdande.

1240- och 50-talen blevo vittne till en manifestation i större arkitektoniska former av ett nytt rumsideal och en ny inställning till förhållandet mellan gudstjänsten och dess yttre hölje. Gotiska drag präglade vissa byggnadspartier, men varken konstruktion eller utsmyckning stodo ännu under något starkare gotiskt inflytande.

¹ Kyrkan och klostret behandlas bl. a. i följande arbeten *Sigurd Curman*, Klostrens byggnadskonst (Svensk konsthistoria, utgiven av Romdahl och Roosval). — *Erik Lundberg*, Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden (Stockholm 1940). — *Gerda Boëthius*, De tegelornrade gråstenskyrkorna i norra Svealand (Uppsala 1921). — *Johan Hadorphs* afritningar av kyrkor och kyrkovapen i Upland 1676—1685 (Arkiv f. sv. konst- och kulturhistoria, I, Stockholm 1917). — *A. H. Vistrand*, Sigtuna (Uppsala 1847). — *W. Hornberg*, Forn-Sigtuna (Stockholm 1858). — *Emil Ekhoff*, Tvenne nyupptäckta medeltida epitafier i den gamla dominikanerkyrkan i Sigtuna (Fornvännen 1906). — *Olof Palme*, Sigtuna (Uppsala 1912). — *Henrik Schück*, Dominikanerorden i Sverige (Minne af Petrus de Dacia, Stockholm 1916). — *Gunnar Gihl*, Sigtuna och Norrsunda (Uppsala 1925). — *Bengt Thordeman*, Sigtuna (Stockholm 1926). — *Erik Floderus*, Sigtuna (Stockholm 1926). — *Erik Floderus*, Sigtuna (Stockholm 1941).

² *Curman*, anf. arb., s. 80 f.

³ Sv. Dipl., I: 205.

⁴ Uppgifter härom återges bl. a. av *Vistrand*, anf. arb., s. 47, och *Hornberg*, anf. arb., s. 87.

⁵ Sv. Dipl., I: 347.

⁶ Sv. Dipl., I: 353.

⁷ Sv. Dipl., I: 395 och 403.

⁸ Sv. Dipl., I: 467.

⁹ Sv. Dipl., I: 731.

¹⁰ *Vistrand*, anf. arb., s. 47 f.

¹¹ Curman, anf. ab., s. 80 ff. — Lundberg, anf. arb., s. 467 f. — Boëthius, anf. arb., s. 71 ff.

¹² Ingår i ritningsportföljen för kyrkan.

¹³ Lundberg, anf. arb., s. 467.

¹⁴ Planschsamlingen i ATA.

¹⁵ Vistrand, anf. arb., s. 56. — Jfr kyrkoherde Hennigs tal vid kyrkans återinvigning efter restaureringen 1905, tryckt i Tidningen Upsala den 1 jan. 1905 (ATA).

¹⁶ Se foto i ATA.

¹⁷ Vistrand, anf. arb., s. 57.

¹⁸ Vistrand, anf. arb., s. 57.

¹⁹ De vid restaureringen rivna strävpelarna i kyrkans sydvästra hörn ha icke haft något samband med kyrkans medeltida historia.

²⁰ Erik Bohrn är, när detta skrives, sysselsatt med utarbetandet av en för Fornvännen avsedd uppsats, berörande 1200-talets större tegelkyrkor i Mälardalen och deras inbördes sammanhang.

²¹ Lundberg, Visby. Kyrkoruinerna och Domkyrkan (Sv Fornm. pl. nr 22, Stockholm 1934). — Densamme, Byggnadskonsten ..., s. 434 f, s. 447 ff.

RHENLÄNSK STIL I SIGTUNA

av Wilhelm Holmqvist

År 1935 överlämnades som deposition till Statens historiska museum från samlingarna på Viks slott i Uppland ett romanskt kalkstenskapitäl, som Carl R. af Ugglas utförligt har behandlat i museets stora otryckta medeltidskatalog, fig. 1—2. Kapitålet är tydligen hugget av en ganska enkel hantverkare och saknar rent konstnärligt större betydelse, men därigenom, att det kan sammanställas med en del andra hittills okända monument, lämnar det ett nytt bidrag till 1200-talets svenska konsthistoria och torde därför förtjäna ett mera allmänt beaktande.

Kapitålet, som är en utlöpare av den vanliga kalkblocktypen, är avsett för en fristående kolonn. Det bildas nedtill av en tjock bär-vulst med däriifrån uppstigande kalk, i detta fall en tämligen tryckt och uppåt vidgad käl, direkt avslutad med en fyrkantig täckplatta. Den i låg relief utförda dekoren är pressad mot ytan på ett sådant sätt, att intrycket av block och massivitet starkt framträder. Relieffen får en naturlig uppdelning i fält genom fyra väl tecknade och brett rundflikiga hörnblad, från vilkas basparti bladstänglar löpa ut i de närliggande sidofälten. På ett av fälten korsar de varandra, äro mjukt vridna och avslutas upptill av tre omböjda blad; på de övriga fälten, som delvis ha mera gyttrig komposition, stiga de mera lodrätt uppåt och åtskiljas av från astragalen uppstigande blad eller



Fig. 1. Kalkstenskapitäl från san.lingarna på Wiks slott, Uppland.

liljemotiv. Märkligt nog avslutas icke stänglarna på de tre sistnämnda fälten av organiskt utväxande blad utan av en snäckliknande knopp, men i grund och botten är det nog de tre omböjda bladen från första fältet, som stensemästaren har råkat vända fel, varigenom den oorganiska formgivningen åstadkommits. Det förefaller närmast som om den hand, som fört mejseln, icke skulle ha skolats under mera erfaren ledning, utan att den snarare tillhört en skäligen enkel hemlärd mästare, vilken mest haft tecknade skisser att tillgå som förlagor. Trots konstnärliga brister är dock reliefen väl huggen och glattslipad.

Att stilistiskt placera kapitälet bjuder inte på alltför stora svårigheter. Det tillhör alldeles uppenbart den rhenländska övergångsfloran under 1200-talets förra hälft, men man behöver ej gå så långt som till Rhentrakterna för att söka anknytningar, det finns sådana även på närmare håll.

När Visby Mariakyrka invigdes år 1225 anses den ha varit utstyrd



Fig. 2. Kapitäl som fig. 1.

bl. a. med en tornportal och en sydportal, vilka båda haft kapitäl just i denna stil.¹ Bredbladiga hörnblad med däremellan varandra korsande bladstänglar framstå som särskilda karakteristika för dessa kapitäl, fig. 3. De ha en mera utpräglad kalkblocktyp än Vikkapitälet men sakna å andra sidan det senares avslutning uppåt i form av täckplatta; de mottaga i stället alldeles oförmedlat arkivoltens belastning. Någon mera direkt stilöverensstämmelse existerar emellertid icke mellan kapitälet från Vik och Visbykapitälerna, därtill företer det förra alltför många drag av ett mera avancerat utvecklingsskede. Frågan blir då, om Vikkapitälet likväl möjligen kan stå i något samband med Visbyskolan. Det är ju sedan länge känt, att Mariakyrkan i Visby som var de tyska kolonisternas stora byggnadsverk, kom att spela en stilskapande roll, som sträckte sig vida ut över Gotlands gränser.¹ I ornamentalt avseende blev den förmedlare av den rika rhenländska övergångsstil, som vi här redan ha anknyt till. Visbykapitälerna utgöra goda exponenter för denna stil på



Fig. 3. Kapitäl från Visby Mariakyrkas forna sydportal.

svensk mark, till vilka en uppsjö av motsvarigheter kunna anföras framför allt i Rheinprovins men även i Westfalen,¹ fig. 4—5. De förändringar stilen sedan genomgick på Gotland, kunna följas i de många av Mariakyrkan inspirerade landskyrkor, som hastigt växte upp, tillbyggdes eller på annat sätt omskapades.¹ Men märkligt nog kan man icke placera in kapitälet från Vik i denna utvecklingskedja. Det skiljer sig avgjort från de på Gotland vanliga. Inte heller om man följer stilen på fastlandet får man någon absolut säker kontakt. Vi ha goda möjligheter att studera denna bl. a. i Linköpingsdomen, under det byggnadsskede, som enligt Romdahl kan förläggas mellan 1232 och 1237.¹ Där ingå två kapitäl, som kopiera de här behandlade från Mariakyrkan och som även anses utförda av stensemästare direkt importerade från byggnadshyttan i Visby,¹ fig. 6. Flera omständigheter tyda dock på, att vi här ha större möjligheter att eventuellt se ett samband med Vik-kapitälet. Men innan vi övergå till en närmare granskning av dessa möjligheter, torde det vara nöd-

vändigt att åtminstone antyda den allmänna situationen såväl vid Visbybygget som vid Linköpingsdömen under 1230-talet.

Omkring detta decennium brukar man förlägga det s. k. brudportalskedet i Mariakyrkans byggnadshistoria. Den skulle då ha varit utsatt för en särskilt stark påverkan från ett av samtidens mest lysande byggnadsverk, nämligen domen i Magdeburg. Ett analogt förhållande har man hävdad beträffande Linköping, ja, man har förutsatt att mästare från Magdeburg, varit verksamma vid båda dessa svenska byggen.⁷ Även om detta i stort sett kan vara riktigt, förefaller det emellertid som om det magdeburgska ursprunget blivit alltför starkt poängterat på bekostnad av andra stilinflytelser, framför allt de rhenländska.⁸ Man får härvid hålla i minnet, att de anknytningar exempelvis beträffande kapitälornamentiken, som man gjort till Magdeburg, hänföra sig just till det starkast rhenländskt betonade draget i Magdeburgdömens konst. Man kan för Visby och Linköping med lika stor, om inte med större rätt än Magdeburg uppställda Rheinprovins och i viss mån Westfalen som inspirationskälla. Vi ha redan nämnt Visbykapitälerna från tiden före år 1225 och de därmed sammanhörande Linköpingskapitälerna och påvisat deras nära anslutning till rhenländsk övergångsstil. Flera exempel kunna nämnas. I brudportalen samt på ett pelarkapitäl i Mariakyrkan förekommer en ranka, som icke äger några motsvarigheter i Magdeburg, fig. 7—8, men väl har goda paralleller i Rhenlandet.⁹ En liknande ranka fastän betydligt simplare återfinns man på ett Linkö-



Fig. 4. Kapitäl från St. Kastor, Koblenz.

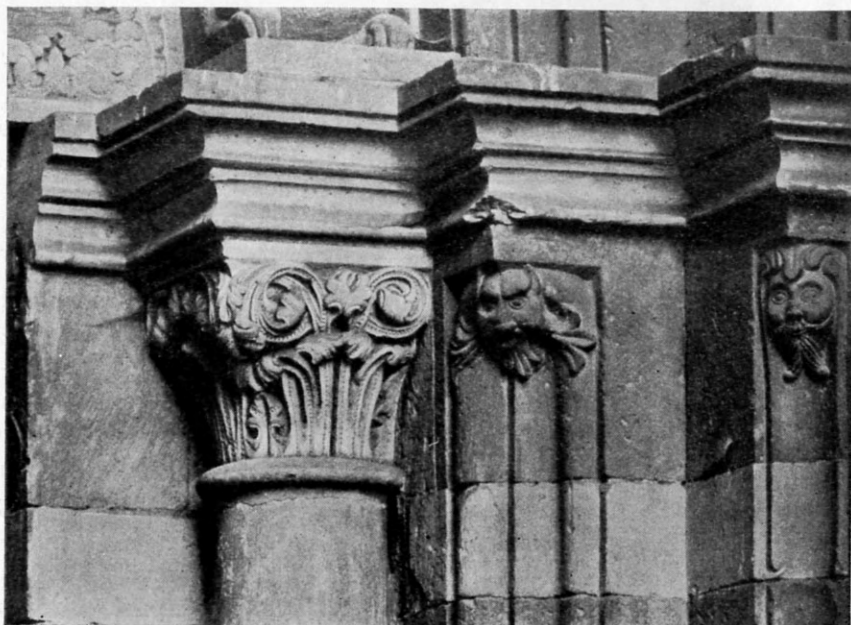


Fig. 5. Kapitäl från domen, Mainz.

pingskapitäl, som till kompositionen har nästan exakta motsvarigheter hos den av Karling behandlade »Kölnermästaren», fig. 9. I Linköping finnas dessutom flera andra kapitäl, till vilka en mångfald goda paralleller i Rhenlandet kan anföras.¹⁰ Ser man slutligen på kapitälprofilerna såväl i Visby som Linköping, finner man även dessa talrikt företrädde i ovannämnda trakter, medan de i Magdeburg ha en annan utformning.¹¹

Man bör således vid sidan av Magdeburg behålla Rhenlandet inom synfältet vid betraktandet av här berörda svenska monument. När dessutom, såsom Romdahl påvisat, olika impulser från samma håll synas ha gjort sig gällande vid de båda svenska storbyggena, stärks man i den uppfattningen, att en flerfördelad ström av rhenländska konstintryck gått in över vårt land just vid denna tid, och att även kapitälet från Vik kan vara en frukt av denna utveckling.

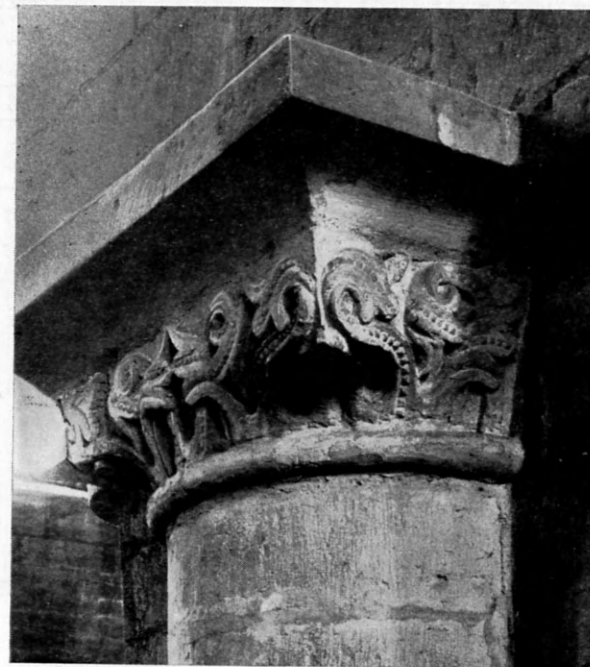


Fig. 6. Kapitäl från Linköpings domkyrka.

Det skulle vara mycket betydelsefullt om Vik-kapitälets ursprungliga plats, som enligt af Ugglas¹² förmodas vara Sigtuna dominikanerkloster, kunde med säkerhet fixeras. Detta är även möjligt. Av kronologiska skäl utesluter af Ugglas att kapitälet skulle ha ingått i arkitekturen på Viks slott.¹³ Men däremot framhålles, att samlingarna där voro hopbragta från flera håll, särskilt från närmast omgivande trakter, till vilka även Sigtuna kan räknas. Nu kvarstår bland resterna av klosteranläggningen ännu en kolonnbas av kalksten, fig. 10, som till måtten exakt överensstämmer med Vik-kapitälet, och Ugglas drager därav slutsatsen, att de båda hört samman. Ingenting i stil eller teknik utesluter heller en sådan tanke. I själva verket ha vi flera starka bevis för detta sammanhang. Sålunda hittades på den Palmeska tomten i Sigtuna år 1941 ett kalkstenskapitäl, som till



Fig. 7. Kapitälband från Brudportalen, Mariakyrkan, Visby.

storlek och allmän formgivning troget motsvarar kapitälet från Vik och som knappast kan härröra från annat håll än dominikanerklostret.¹⁴ Då detta kapitel mera utförligt skall behandlas längre fram, övergå vi genast till ett tredje bevis, nämligen ett tegelkapitel, fig. 11, som sedan många år förvaras på Statens historiska museum.¹⁵ Detta har enligt uppgift påträffats bland sopor, som utforslats från kyrkogården i Sigtuna, alltså dominikanerklostrets ursprungliga plats. Kapitälet, ett av de bästa exemplen på 1200-talets tegelornamentik i Mälardalen, kan i stilistiskt avseende direkt anslutas till Vik-kapitälet. Trots sitt torftiga material står det med sina diamanterade stänglar och omböjda blad som en fullgod exponent för den monumentala rhenländska bladstängelornamentik, vi här ovan behandlat.¹⁶ Särskilt nära står det ett av Linköpingskapitälerna, det, som numera bildar foten till en dopfuntskupa. Man kunde därav frestas till antagandet, att den stensemästare i Sigtuna, som tillverkat så-

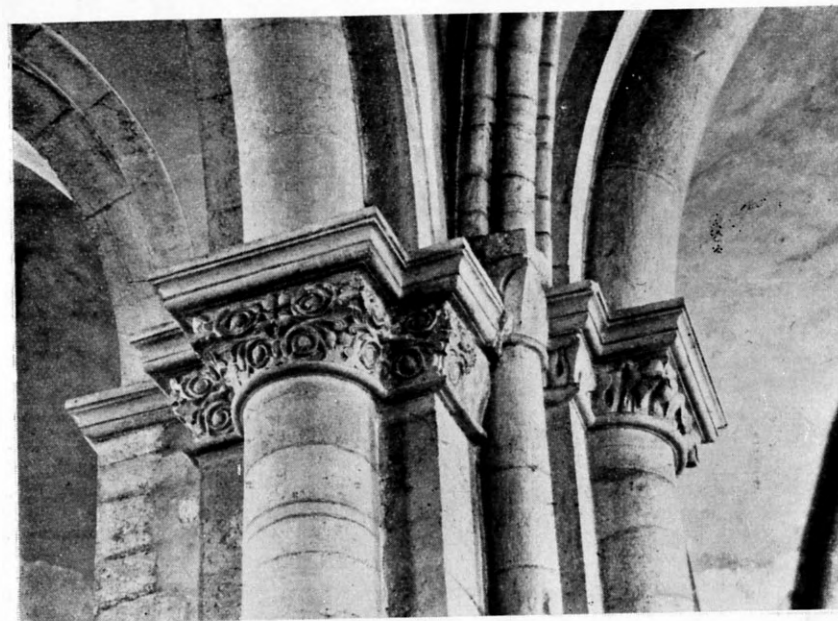


Fig. 8. Pelar-kapitel från Mariakyrkan, Visby.

väl Vik- som tegelkapitälet, stått i nära förbindelse med Linköping. Ovan omtalade kapitälranka från Linköping kunde därvid stå som en kvalitativ motsvarighet till Vik-kapitälet.

Det förtjänar påpekas, att även Sigtuna Fornhem äger ett fragment av ett tegelkapitel av precis samma slag, som det här behandlade.

Vi övergå nu till det sista kalkstenskapitälet, det, som påträffades på Palmeska tomten i Sigtuna, fig. 12. Som redan nämnts överensstämmer det till storlek och proportioner fullkomligt med Vik-kapitälet. Det har samma bärvulst, samma täckplatta och samma kälade, liksom sammanpressade kalk. Men dekoren har ett annat kynne och torde vara ganska enastående i sitt slag i vårt land. I vardera av de fyra hörnen har det en bred uppstigande bladknopp, och däremellan står på varje fält ett livligt tecknat bredflikigt blad. Tyvärr äro samtliga knoppar numera avslagna. Vi stå här inför en



Fig. 9. Kapitäl från Linköpings domkyrka.

typisk ungotisk produkt, ehuru de romanska stilelementen fortfarande kraftigt dokumentera sig framför allt i de bredflikiga bladen.

För denna ornamentik finna vi inga anknytningar i Visby eller Linköping. De måste sökas på annat håll. Det kan framhållas, att vårt kapitäl rätteligen bör hänföras till ett äldre skede än den tid, då de ungotiska knoppkapitälerna på allvar slog igenom i vårt land bl. a. i Varnhem och Linköping. Ett av de äldsta kapitälerna av denna art finner man i St. Drotten i Visby, som av Lundberg hänförts till 1240-talet. Därefter följer så den rika Varnhemsdekoren på 1250-talet. Inga av dessa kapitäl eller senare uppträdande varianter ha mellanställda blad i likhet med Sigtunakapitålet. Med hänsyn härtill samt till det nära sambandet med Vik-kapitålet torde man därför vara berättigad att datera Sigtunakapitålet till tiden före 1200-

talets mitt, senast till 1240-talet. Stilistiska jämförelser med utländskt material bekräfta även sannolikheten av en dylik datering. Knoppkapitäl av detta speciella slag äro rätt vanliga i gotikens hemland, Frankrike, under början av 1200-talet, och under århundradets andra fjärdedel ha de vunnit en viss spridning även i västra Tyskland med Rhenområdet.¹⁷ Man behöver knappast betvivla, att stensemästaren i Sigtuna hämtat sina impulser just ifrån det sistnämnda hållet, och därmed ha vi även på denna punkt sammanfört de två kapitäl, som bilda huvudtemat i vår framställning.¹⁸

Vi ha alltså funnit fyra kapitäl, två av kalksten och två av tegel, som alla äro relativt samtida, vilka förmodas ha ingått i dominikanerklostrets i Sigtuna utsmyckning. Vi ha vidare funnit dem vara exponenter för den rika rhenländska konst, som bl. a. i Visby och Linköpings domkyrkor fått starka nordiska manifestationer. Särskilt anknytningen till Linköping har redan blivit antydd. Till de tidigare skälen för ett samband åt det hållet kan en annan omständighet anföras, som är värd ett visst beaktande. Enligt Romdahl upphörde arbetet vid Linköpingshyttan för en tid år 1237. Samma år stiftades dominikanerkonventet i Sigtuna, och det är sannolikt, att man tämligen omedelbart satte i gång med byggnadsverksamheten vid klostret.¹⁹ Ej heller är det otroligt, att man därvid passade på att förse sig



Fig. 10. Kolonnbas från dominikanerklostret, Sigtuna.

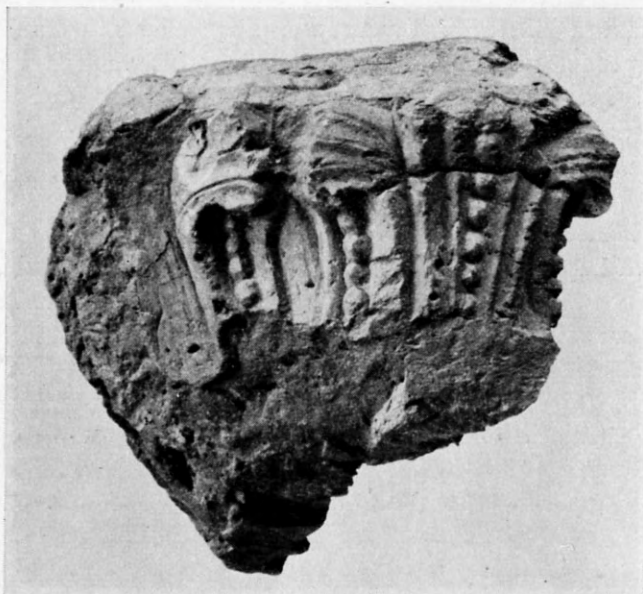


Fig. 11. Tegeltäpelt från Sigtuna.

med arbetskraft, som blivit ledig då verksamheten i Linköping nedlades. Sigtunakapitälerna skulle därmed få en datering till tiden närmast efter år 1237. — Men det finns även andra möjligheter. Vikkapitälet är, som redan sagts, tillverkat av en hemlärd mästare, troligen efter tecknad förlaga, och knoppkapitälet har inga som helst motsvarigheter i Linköping. Det är ingenting som hindrar, att en rhenlandsfarare bland de lärda klosterbröderna haft med sig hem mönsterblad både till det ena och det andra kapitälet, och att en hantverkare på platsen tillverkat dem efter bästa förmåga.

Här skall till slut beröras en annan sida av problemet, ehuru det tyvärr för närvarande inte kan bli mera än några vaga funderingar. — Var ha kapitälerna varit placerade? I klosterkyrkan tycks det icke ha varit, ty denna är som bekant helt osmyckad så när som på de obetydliga kapitälbanden av tegel i västra portalen. Synbarligen återstår sålunda som enda möjlighet, att kapitälerna smyckat kloster-



Fig. 12. Kalkstenskapitäl från Palmeska tomten, Sigtuna.

byggnaderna, vilket även den ännu kvarstående kolonnbasen i den förmodade kapitelsalen antyder. Det är inte utan att ett sådant konstaterande måste betraktas som ganska förvånansvärt, ty själva helgedomen var dock den del av komplexet, som först borde ha kommit i åtanke för konstnärlig dekoration. Det är för närvarande, och så länge Mariakyrkans byggnadshistoria ännu är outredd, omöjligt att lösa detta problem.²⁰ Det förtjänar emellertid att påpekas bl. a. huru som kapitälbanden i västportalen uppvisa ett helt annat kynne än de här behandlade tegeltäpelt. Redan storleksförhållandena säga en del. Medan kapitälbandens höjd endast omfattar en vanlig tegeltjocklek d. v. s. 8,5 cm, ha ovan beskrivna tegeltäpelt ännu i sitt fragmentariska skick en höjd av 16 resp. 11 cm. Även kapitälornamentiken är starkt avvikande. Man har en känsla av, att de lösfunnna kapitälerna äro tillverkade av samma mästare, som utarbetat kalk-



Fig. 13. Kapitäl från fursteportalen i domen, Bamberg.

stensornamentiken; i varje fall äro de vida konstnärligare till sin utformning än de gamla valhant och hantverksmässigt utförda kapitälbanden i västportalen. Det kan väl knappast råda något tvivel om att de förra äro de äldre. De tillhöra de äldsta exemplen på, hur man i ett nytt och lätthanterligt material sökte omsätta den monumentala stenkonsens ornamentala effekter. Men detta har tydligen endast stannat vid ett försök. Västportalens kapitälband utvisa, att den »stora» tegelornamentiken fått vika för tämligen simpla hantverksprodukter, där man av bekvämlighetsskäl valt de ordinarie tegelstörlekarna som utgångspunkt.

Om ovanstående resonemang är riktigt, skulle detta i själva verket utvisa, att större delen av klosterbyggnaderna voro färdigbyggda, då västportalen kom till. Men även detta bjuder egentligen tanken emot, eftersom ju kyrkan i regel var den byggnad, som först färdigställdes. Som redan påpekats, vet man, att konventet i Sigtuna stiftades år 1237. Vidare vet man, att ärkebiskop Jarler fick sin grav i kyrkans kor år 1255. Inom denna tidsperiod har man därför också velat förlägga större delen av byggnadsverksamheten, liksom även de här behandlade kapitälerna med lätthet låta inplacera sig i samma tidsavsnitt. Men är nu kyrkans byggnadshistoria så rätlinig, som man velat göra gällande? Kan man inte tänka sig att dominikanerna vid ankomsten till Sigtuna kunnat få övertaga en kyrkobyggnad, som redan varit helt eller delvis färdig, och att de själva sålunda när-

mast kunde gripa sig an med de övriga klosterbyggnaderna. Efter hand som tiden gått, ovisst när, ha de sedan byggt om även kyrkan och vid en tämligen sen tidpunkt, kanske på 1250 eller 1260-talet, skänkt den bl. a. dess västportal. En sådan tolkning skulle i varje fall ge en något bättre förklaring till de nyckfullheter, som påtalats här ovan. Huru därmed än må förhålla sig, kan med säkerhet fastslås, att Mariakyrkans historia är i hög grad komplicerad. De växlande sockelprofilerna, de arkitektoniska divergenserna mellan kor och långhus m. m. bära ett otvetydigt vittne därom.

Helt nyligen ha två forskare, Boethius och Romdahl, framkastat den tanken, att Mariakyrkan i Sigtuna eventuellt ursprungligen skulle varit avsedd att bli stiftets centrala helgedom och säte för ärkebiskopen.²¹ De stödjä sig därvid bl. a. på en påvlig urkund från år 1215, enligt vilken domkapitlet i Uppsala medges tillstånd att flytta ärkebiskopsätet till Sigtuna. Det domkyrkobygge, som följaktligen kort därefter bör ha startats i denna stad, kan enligt dessa forskare näppeligen vara något annat än den nuvarande Mariakyrkan, vars grundläggningsdatum därigenom blir väsentligt tidigare än dominikanernas uppträdande på platsen. Utan att ingå på någon närmare analys inskränka sig Boethius och Romdahl endast till att påvisa några av kyrkans arkitekturdetaljer, som skulle kunna motivera den föreslagna dateringen. Bevisföringen förefaller ganska svag, och ovanstående utredning kan icke sägas stärka den i dess nuvarande form, men däremot framstår nödvändigheten av en grundlig byggnadshistorisk undersökning av Mariakyrkan numera i allt skarpare dager.

²¹ J. Roosval, *Die Kirchen Gotlands*, Stockholm 1911, s. 110 ff; E. Lundberg, *Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden 1000—1400*, Stockholm 1940, s. 424 ff.

²² Jfr. ovan citerade arbeten.

- ³ Kunstdenkmäler Rheinprovinz, Stadt Bonn (Paul Clemen) Düsseldorf 1905, Fig. 26, 27, 30, 256
 » » » Stadt Köln (Paul Clemen) Düsseldorf 1916, Fig. 25, 68
 » » » Der Dom zu Trier (Nikolaus Irsch) Düsseldorf 1931, Fig. 65, 66, 73, 81, 82
 » » » Kreis Wittlich, Düsseldorf 1934, Fig. 159, 160
 » » » Die Kirchen der Stadt Koblenz (Fritz Michel) Düsseldorf 1937, Abb. 66, 219
 » » » Die kirchlichen Denkmäler der Stadt Trier, Düsseldorf 1938, Abb. 234
 » » » Kreis Neuwied (H. Neu—H. Weigert), Düsseldorf 1940, Abb. 161.
- Rudolf Kautsch, Der Mainzer Dom, Frankfurt a. M. 1925, Fig. 6, 8, Taf. 11, 22.
- Hans Weigert, Das Kapitell in der deutschen Baukunst des Mittelalters, Zeitschrift für Kunstgeschichte Bd. 5, 1936, Abb. 73, 83, 84, 89.
- Kunstdenkmäler Westfalen, Kreis Soest, Münster 1905, Abb. s. 104, Taf. 73, 157.
 » » » Kreis Dortmund Stadt, Münster 1894, Taf. 50.
 » » » Kreis Büren, Münster 1926, Abb. s. 22.
 » » » Stadtkreise Recklinghausen o. s. v., Münster 1929, Abb. s. 92.
- ⁴ Goda exempel på den från Mariakyrkan härledda stilen bildar bland flera andra tornportalerna samt kolonnkapitäl i Vall kyrka. Jfr. Sveriges kyrkor, Gotland, bd III, Hejde Setting, Fig. 84 och 85. Jfr. även västra tornportalerna i Alskog kyrka.
- ⁵ Se härtill Axel L. Romdahl, Ornamentik och stil i Linköpings domkyrka (Göteborgs Kungl. Vetenskaps- och Vitterhetssamhälles Handlingar. Fjärde följden XVII) Göteborg 1914.
 Axel L. Romdahl, Linköpings domkyrka 1232—1498, Göteborg 1932.
 E. Lundberg, Byggnadskonsten i Sverige, sid. 475 ff.
- ⁶ Romdahl, Ornamentik och stil, sid. 4 samt fig. 1 och 2. Samme förf., Linköpings domkyrka, sid. 34 ff samt fig. 25 och 27.
 Lundberg a. a., sid. 475 ff.
- ⁷ Jfr. ovan citerade arbeten samt J. Roosval, Die Kirchen Gotlands, Stockholm 1911, sid. 110 ff.
- ⁸ Lundberg framhåller dock i a. a. sid. 476 den starkt rhenländskt präglade stilen i Linköping i viss mån till skillnad från stilen i Mariakyrkan i Visby.
- ⁹ Jfr. härtill framför allt Sten Karlings analys i Konsthistorisk Tidskrift 1941—42, Riga domkyrka och mästaren från Köln. Med full rätt hävdar Karling beträffande Rigadomens rankverk, att detta varit direkt inspirerat från Rhenlandet, där man framför allt återfinner det i Köln, Bonn, Koblenz, Mainz m. fl. orter. Resonemang kan tillämpas även för Visby och Linköping. Den utvecklade rankornamentik, som förekommer i Magdeburgerdomen, har för dessa kyrkor spelat mindre roll och är stilistiskt mera avlägsen. Jfr. ovan i not 3 samt av Karling citerad litteratur. Se även Richard Hamann—Felix Rosenfeld, Der Magdeburger Dom, Berlin 1910.

- ¹⁰ Romdahl anför beträffande dessa endast Magdeburgska anknytningar, vilka visserligen äro goda, ehuru man kan finna lika bra och bättre sådana i Rhenlandet. Jfr. exempelvis Romdahl, Ornamentik och stil ... fig. 3 med Karling a. a. fig. 33, ett kapitäl från domen i Mainz; jfr. vidare Romdahl a. a. fig. 5 med flera kapitäl i St. Kastor i Koblenz; st. Andreas i Köln, Domen i Mainz m. fl.
- ¹¹ Sälunda överensstämma bl. a. profilerna i St. Kastor i Koblenz exakt med Mariakyrkans i Visby samt profilerna bl. a. i klosterkyrkan i Springiersbach med domkyrkans i Linköping. Jfr. Karling a. a. fig. 40 b.
- ¹² Af Ugglas har samtalsvis understrukit den livliga kontakt, som bör ha existerat mellan de svenska dominikanerbröderna och Rhenlandet, i särskilt hög grad givetvis med Köln.
- ¹³ Se därom i slottets byggnadshistoria.
- ¹⁴ Erik B. Lundberg, Från Palmeska tomten, en grundgrävning 1941, Situne Dei 1942, sid. 39.
- ¹⁵ Statens historiska museum inv. nr. 14857.
- ¹⁶ Det är förf:s avsikt att i ett senare arbete taga upp denna tegelornamentik till särskild behandling. Sigtunakapitålet skänker en ny aspekt på hela denna konstart i vårt land, och att det ej varit en isolerad företeelse, därom vittnar bl. a. att starkt besläktade tegelfragment även återfinnas sekundärt inmurade i Strängnäs domkyrka.
- ¹⁷ Särskilt i norra och nordvästra Frankrike finner man en uppsjö av knoppkapitäl med mellanställda blad under 1200-talets förra hälft. I Tyskland äro de sällsyntare och synas peka på förbindelser åt Belgien. Jfr. särskilt med kapitälerna i klostret i Rommersdorf (Kunstdenkmäler Rheinprovinz, Kreis Neuwied, Düsseldorf 1940, Abb. 335 m. fl.). Även St. Drotten i Visby kan tydligen ha hämtat impulser från detta håll. — Jfr. även Kunstdenkmäler Rheinprovinz, Landkreis Trier, Abb. 198; Heribert Reiners—Wilhelm Ewald, Kunstdenkmäler zwischen Maas und Mosel, München 1921, Abb. S. 100. — Furstportalerna i Bambergdomen har ett särskilt pampigt kapitäl i vår stil från tiden omkring 1240, där man framför allt observerar det livligt konturerade bladet; se E. Panofsky, Die deutsche Plastik des elften bis dreizehnten Jahrhunderts, München 1924, Taf. 82.
- ¹⁸ Trots de stora stilistiska divergenserna är man frestad att anse de båda kapitälerna som verk av samma hand.
- ¹⁹ Rörande dominikanernas äldsta historia i Sverige se Henrik Schück, Petrus de Dacia, (Svenska Akademiens Handlingar ifrån år 1886—, 27 delen, Stockholm 1916, sid. 54 ff).
- ²⁰ Mariakyrkans byggnadshistoria har — ehuru ej uttömmande — behandlats bl. a. av S. Curman i Romdahl—Roosval, Svensk konsthistoria, Stockholm 1913, sid. 80 ff; Gerda Boethius, De tegelornade gråstenskyrkorna i norra Svealand, Uppsala 1921, sid. 71 ff; Sune Ambrosiani, Tegelbyggnader i Norden, Stockholm 1926, sid. 52 ff. E. Lundberg a. a. sid. 467 ff; Bengt Thordeman, Tegel- och huggstensornamentiken på Alsö hus, Tidskrift för konsthistoria 1918, sid. 102 ff.
- ²¹ Gerda Boethius—Axel L. Romdahl, Uppsala domkyrka 1258—1435, Uppsala 1935, sid. 13 ff.